

տառաւորը Յակոբայ եպիսկոպոսի Ուսհայի, — եւ կ'աւարտի մատենանը։¹

Զեռագրին նկատմամբ կը մնայ միայն ըսել թէ Կիպրիանոս երկրորդ թղթէն ետքը կայ տա յիշատակարանը։² «Կատարեցաւ թուղթ սրբոյն Կիպրիանոս առ Փիլոս եպիսկոպոս վասն մկրտութեան մանկանց. կատարեց զպարտիկ ժողովն որ ի Սարգեդոն Աբրիկիւր» 266 եպիսկոպոսացն որ յաւուրս սրբոյն Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի եւ վկայի, որք ի Հռոմայեցոյ բարբառոյ թարգմանեցան ի յունարէն, եւ այժմ յ-մի 998 Յ-ւոց (= 677 Յ. Բ.) ի յունականէն (թարգմանեցան) յատարեան, Նշնպէս նաեւ Աղղէի երկցու Հարցմանց մասին մէջ՝ Յակոբայ՝ Ուսհայի եպիսկոպոսի՝ առնուած դիմադր լուսանքի վրայ առաջին ձեռքէն գրուած է սա գրութիւնը՝ «այ» որ յ-մի 998 Յ-ւոց, «Վարդապետութիւն Առաքելոցն գրութեան վերջարանին կից եղած տեղեկութիւնէն՝ իրմանանք, ձեռագրին գրչին անունը այս յիշատակարանին մէջ. «Ամենայն որ որ ընթեռնու, պոլթս արարեց վասն Աբրահամու սարկաւաքի եւ պոլթի ի Կարունիս գեղէն» Ասորաց։ Յակոբ կոտորն ալ յառաջ բուն գրչէն գրուած են սա բառերը՝ «Տէր սուրբ Մարկոս» եւ յետոյ նորապէս ձեռքէ մը՝ «Այս մատենան է բարբայ Տեառն Ամենայն եպիսկոպոսի»։ Լակարոսի հրատարակութեան 143 եւ 144 էջեր լին թերեւե՛րով եւ վերջը՝ պակասաւոր, վասն զի պակասաւոր է նաեւ ձեռագիրը։

Այս ձեռագիրն — որուն ընթերցուածքները մեր հրատարակութեան մէջ նշանակուած են Լ տառով — տեղ տեղ բաւական տարբեր բնութեւններ ունի Գիրքթիւնի հրատարակութեանէն։ Հայ ընթերցողաց համար աւելորդ էր մատարմից այս տարբերութեանց վրայ խօսիլ հոս, մանաւանդ որ յընթացս գրութեանս առիթ ունեցանք եւ կ'ունենանք քանի մը գլխաւոր կէտերը մատնանիլ ընելու։ Այսպէս յիշեցինք որ թէ այս Լ ձեռագիրն եւ թէ Մ (— Երեզ-Յեսուայ ժողովածոյից օրինակը) փոխած էր թէ կանոնին մէջ Համարմանս տնիսն օրը։ (Ե) «Ծ աւր յետ յարութեան» և սովորականին դարձուցած («Խ աւր յետ յարութեան»)։ Սակայն ընդհանրապէս խօսելով Լ նոյն թիւթերցուածքներն ունի Գիրքթիւնի ձեռագրին հետ մինչ Մ առնենք աւելի տարբերութիւններն ունի։ Բաց ի այժմ իսկ յիշուած տարբերութիւնէն՝ տեսանք վերջ նաեւ որ Մ շատ նշանաւոր կանոն մը (Սաւ. Է.) որ Յունացոյ ճիշդ կը հրամայէ կատարել Յայտնութեան տօնը, փոխած է ըստ յետագայ սովորութեան, ըստ որում Գ-իւ. 25ին Շննդեան տօնը կատարել կը պատուիրէ։³ Ախարհաց զուցակին մէջ «Աղղէն առաքելոյն անունը Մ փոխած է ի թողնալսն», ինչպէս նաեւ Հայն կրած է նոյն անոյն այս փոփոխութիւնը։ Բաց ասորի երեք կա-

նոնաց կարգն պլափոխուած է Մ ձեռագրին մէջ, այնպէս որ Ը կանոնը Մի մէջ Ժ Թիւր կրէ, Թ կանոնն ընդհակառակն՝ Ը կրած է, եւ Ժ կանոնը՝ Թ։ Աւելորդ կը համարենք ուրիշ շատ մեծ տարբերութիւններ հոս յիշել, այլ միայն քանի մը խօսք ըսել նոյն օրինակին կամ Երեզ-Յեսուայ հաւաքածոյից վրայ։

Երեզ-Յեսու ժ-Գ դարու առնենք նշանաւոր մատենագիրներէն մին է Ասորաց (+ 1318 Յ. Բ.) եւ էր մատարապիւս Ծարոյ եւ Հայոց աշխարհի։ Իւր բազմաթիւ գրութեանց մէջ նշանաւոր է «Զուցակ եկեղեցական գրոց» Ասորաց, որ մինչեւ իւր ժամանակին իրեն ծանօթ ասորի ինքնագիր եւ թարգմանեալ գրութիւններն ի մի հաւաքած է ցանիի մը վերածելով ըստ անուանց մատենագրաց, եւ որուն վերջին գլուխը (ՃՂԸ) կը բովանդակէ իւր իսկ գրութեանց ցանկը։ Այս իւր գրութեանց մէջ նշանաւոր է նաեւ կոմանական հաւաքածոյ մը, որուն վրայ Նաեմանի շատ ընդարձակ խօսած է իւր ծանօթութեանց մէջ։⁴ Մերոյց կանոնական հաւաքածոյն հրատարակեց յետոյ Ամենայն Մայ ծիրանաւոր ասորի բնագրու եւ լատիններէն թարգմանութեամբ Աղլիսիոսի Ասմանանայ՝ (այն հասարկին Ա մասին մէջ, որուն երկրորդ մասն ալ Բար-Զերբէտի կանոնագիրը կը բովանդակէ)։

Երեզ-Յեսուաց այս «Ժողովածոյ կանոնաց, գրութիւնը, որուն վրայ վերն արդէն խօսեցանք, երկու անհասարակ մասի կը բաժանուի։ Նախ կու գայ՝ աւելի իւր ներածութիւն կարծես երկրորդ մասին՝ «Համագործակցութեան կանոնաց»,⁵ որմէ ետքը գրուած է բուն գիրքը։ «Ժողովածոյ կանոնաց սինհոդոսականաց»,⁶ որ ծառի բաժնուած է Երեզ-Յեսու յիշեալ «Համագործակցութեան» մէջ իրեն առաջին կտորը դրած է մեր այս «Վարդ. Առաք.» գրութիւնը՝ երեք մասի անշտեղծելով։ Առաջին մասն կը կազմեն բուն կանոններն, որ կը սկսին այս վերնագրով. «Յաւնուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, միոյն Աստուծոյ ճշմարտի. կարողութեամբ Աստուծոյ հօրի եւ անյաղթի, որ սովոր է ցուցանել յամարացն եւ ազիտացն, սկսայ՝ եւ խոնարհազոյն քան զամենայն գրել զկանոն եւ զպօրն եւ զկրօն»։⁷ Գոր եզին Առաքելաւ եւ սուրբ աշխարհաբան Տեառն մերոյ, որ աշակերտեցին զամենայն կողմանս աշխարհի, Հոս կը յաջորդեն մեր ասորի կանոնը՝ առանց այն նախաբան յտրածութեան, որ կը գտնուի այս կանոններէն յետմէ, վասն զի Երեզ-Յեսու չէ առած զայն իւր հաւաքածոյից մէջ թէ եւ վերջին պատմական մանրէն առած է։ Կանոններէն ետքը — որ կ'աւարտին սա վերջարանով. «Կատարեցան կանոնը, զոր եզին սուրբ Առաքելաւք ի կարգաւ-

¹ Հրատարակող հանդերձ նաեւ թիւթեմբը եւ արտիքները թարգմանութեամբ. Ass. Bibl. Or. III, pp. 1-362.

² A. O. III, 325-365.

³ A. M. i. Script. vet. nova collectio, Tom. X, (Rome 1838) Pars I, pp. 1-331; Ebediaeva Collectio Canonum synodiorum etc. Լակարոսի թարգմանութիւնը կը գրուէ 1-168 էջեր, իսկ ասորիէն ընդհանրը 169-331։

⁴ Անդ. էջ 1-23 եւ Ասոր. 169-186։

⁵ Անդ. էջ 23-168, եւ Ասոր. 186-331։

¹ Reliq. I, 117-144.

² Ass. Reliq. I, 98, 20-26.

³ A. M. i. Reliq. I, 144.

⁴ Այս եւ յաջորդ յիշատակարանը կը գտնուին՝ Reliq. I, 20, n. 14, 15.

⁵ Տես «Հաւոր» Աւր. 1893, Թ. 4, էջ 101։

⁶ Տես վերջ էջ 167.

Ձեռագիրը — մտադիր ընել կու տայ Լանա — ունի արդէն իջնութիւնը եւ 8 իջնութիւնը բաժնուած է, որով կը տեսնուի թէ այս սովորութիւնը արդէն Տիեզերքող դարուն ծնունթէն Կանոնայ կարգը նշանակուած են ստորի թիւումնեքով եւ ոչ թէ ստանբով, թէ եւ Գիւրքթինն այս վերջնոց փոխած է՝ անշուշտ տպագրութեան գիւրքութեան համար՝
— Աւերքէն է բուն թէ ինչ մեծ յարգ ունի ձեռագիրս եւ իւր ընթերցմանը, այնու որ գրեթէ այն ժամանակէն է՝ որ ժամանակ չայ թարգմանութիւնը կրած է երկրորդ խմբագրութիւն մի փոփոխութեամբ: Այս պատճառաւ այս թիւ 14, 644 (Cod. 14) ձեռագիրն առած ենք հիմն՝ ըստ հրատարակութեան Գիւրքթինն՝ մեր ալ յաւելորդ ստորերեն բնագրին հրատարակութեան, ինչպէս նաեւ գերմաներէն թարգմանութեան, եւ ասոր հետ զիստ որոքսոր համեմատած ենք հայերէնն, եւ վերջնոց նկատական թարգմանութիւնը վերականգել ջանացած:

Երկրորդ. ձեռագիրը (cod. add. 14, 531), զոր մեր CA համառօտութեամբ կը նշանակենք՝ որչափ որ կրնանք սոյն ձեռագրին ստորեր ընթերցմանը գիտնալ Գիւրքթինն հրատարակութեանէն, քիչ մ'աւել ուշ գրուած է, այսինքն՝ ըստ Բայթի՝ Է կամ Բ գարուն: Յիշեալ գիտնականը կը նկատարարէ՝ այս ձեռագիրն իբրեւ մագաղաթեայ գրչութիւն 9% X 6% մասնաշաղի մեծութեամբ եւ 159 թղթէ բաղկացած, ամբողջը 16 թերթ, Բայց իտրքանչիւր թերթին ձեռագրին առաջին մասին մէջ (թղթ. 1—68) 7 թղթով ունի, իսկ երկրորդ մասին մէջ (թղթ. 69—159) 9 թղթով: Ամէն էջ երկու սիւնի բաժնուած է եւ 26—34 տող ունի գեղեցիկ ու Estrangelin գրով Եփեսեցորդ կամ Ռ-Բիւրդը գարուն: Ձեռագիրն ընթերցումներն ընդ հանրայէն նպէս են Cod. ձեռագրին հետ:

Առանձին կանոններ կը գտնուին ի հարկէ այլեւայլ ստորի ձեռագրաց մէջ ի մէջ բերուած: Գիւրքթինն¹ կը միշէ որ ստորի բնագրին Բ, Գ, Դ եւ Ժ-ի կանոնները ի վկայութիւն կը բերուին բիրտանական թանգարանին Cod. Add. 17, 193 ձեռագրին մէջ (թղթ. 37), ինչպէս նաեւ ստորի բնագրին Ժ կանոնը նոյն թանգարանին Cod. Add. 14, 609 ձեռագրին 123^a թղթին լուսանցքին վրայ: Այս կոչումներ պարզապէս “Ի կանոնաց Առաքելոց, վերնագիր կը կրեն:

Յայս վայր մեր բոլոր գիտութիւններն² մարդագետութեան Առաքելոց՝ ստորի բնագրին վրայ էր, ըստ որում քննեցիք եւ տեսնող ընդ հանրայէն այս ստորական մասերին հեղինակն, գրութեան ժամանակը, կրած խմբագրութիւնները, անոր յարաբերութիւնն ուրիշ ստորի հնագոյն

անվաներական հետ, ինչպէս նաեւ ունեցած յարկն յետագայ ստորի մասնագրութեան մէջ, եւ վերջապէս մեզի ծանոթ ստորի բնագրին հրաւ, ստորակութեանց եւ ձեռագրաց վրայ Կարեւոր երեւցած տեղեկութիւնները: Ասով աւարտած կ'ըլլան մեր հետազոտութիւնըն ստորի բնագրին նկատմամբ, որ է քննութեան առաջին եւ կրնանք բակ զիստոր մասը, որ գրութեան ինչ բլլաց յուցուց մեզի: Այժմ՝ կը մնայ անցնիլ նախնին բնագրին եւ տեսնել անոր ներքին արժէքն եւ ունեցած արտաքին յարգը, որ մեր հետազոտութեանց երկրորդ գլխաւոր մասը կը կացուցանէ:

7.

Որչափ ալ ջանացիք ցոյց վայր մեր քննութիւնըն ամբողջէ միայն ստորի մասնագրին եւ իւր գրութեան վրայ եւ առ ձեռն հետազոտութեան շրջանակէն գուր թողուլ հայերէն թարգմանութիւնը, բոլորովին անտեսել կարող չեղանք նաեւ հայկական: Ընթերցողը եթէ ի մի ամփոփէ այլեւայլ կանոնաց քննութեան առթիւ՝ նաեւ հայերէն թարգմանութեան նկատմամբ՝ մեր ըսածները, կրնայ բաւական պայմաւ գաղափար մը կազմել հայոյն ունեցած արժէքին եւ անոր կրած այլեւայլ փոփոխութեանց ու հայ մատենագրութեան վրայ ըսած ազդեցութեան վրայ: Սակայն որովհետեւ մեր զիստոր նպատակն է բաց ի ստորի սկզբնագրէն, մանրամասն քննել նաեւ հայերէն թարգմանութիւնն եւ այնպէս հանել ի լոյս համեմատութեամբ բազմաթիւ ձեռագրաց եւ բնագրին, անհրաժեշտ էր համարելը այս եւ յաւելորդ հատուածը մէջ ընդարձակորէն հետազոտել հայերէն թարգմանութեան ժամանակն ու՝ եթէ հնար է՝ համեմակին թարգմանիքն, անոր կրած երկրորդ խմբագրութիւնն եւ անոր ունեցած տարբերութիւնըն ստորի բնագրին, ուրիշ գրութեանց վրայ ունեցած ազդեցութիւնն եւն:

Եթէ գրութեանս մի միայն հայերէն լեզուն քննենք եւ համեմատենք մերոպիւսն հայերէն լեզուի հետ, կը տեսնենք որ հետեւեալ եղանակացութիւնը ինչպէս կը ծագին շատ մեծ հաւանականութեամբ:

1. Հայերէն թարգմանութիւնն ստորի սկզբնագրէ մը հայերէնի փոխուած է, որով՝ թէ եւ ցանցաւ՝ կը գտնուին ստորի բնագրին հետքերն հայերէնին մէջ: Բայց երկրորդ անգամ խմբագրութեան լեզուին մէջ քանի մը յետմարդկան խորթութիւնը մտած են:

Թարգմանութիւնն եղած էր ծղարկոտ եւ հատաւորով — թէ եւ ըստ սովորութեան նախնեայ՝ յաճախ ճիւղաւոր քան թնային, զոր աւելորդաբանութիւն սովոր կը կուէլ: Ճշգրտութիւնն այնչափ էր նախնական թարգմանութեան մէջ՝ որ շատ բան բաժնուած եղանակաւ իսկ թարգմանութեան, զոր սխալ թարգմանութիւն պիտի համարէինք անշուշտ, եթէ տեղեկ չըլլայինք նախնեայ թարգմանական ոճոյն:

2. Թարգմանութիւնն անշուշտ Ե գարուն առաջին կէսէն է:

¹ Գն նաեւ Cur. cyr. dog. p. XI.

² W. Wright, Catalogue, II, p. 738 (Nro. 769.)

³ Cureton, p. 168, l. 30. Անշուշտ այս կոչումը կը հասկնայ նաեւ գիտնականը քիչ մը վերջ (էջ 167) գրելով կանոնաց մասերին նկատմամբ ընդհանրապէս թէ “գոյնայ պայս ի վկայութիւն կրուալ Cod. Add. 14, 173 ձեռագրին մէջ, l. ԲԳ. 37, իբրեւ. “Պատմիկ Առաքելոց, Յարգութեան սխալ մըն անշուշտ այս երկու թուերու փոքր տարբերութիւնը Cod. Add. 14, 193 եւ 14, 173:

⁴ Cur. p. 170, l. 15.

Անշուշտ այսպիսին ալ ինքնին կրնայ համոզել զմեք որ մեր գրութեան ալ լեզուն չի տարբերի արդեամբք Վարդապետէն, Զգոնէն եւն։ Եթէ քիչ մ'աւելի նուազ կը նշմարենք տարի գրական միջեցութիւնն մեր կանոնաց լեզուն վրայ, պատճառն այն է որ երկրորդ խմբագրութիւնն մը կրած է ամանակ լեզուն ալ փոփոխութիւններ կրած է, եւ ապահովապէս շատ մ'առարկան գոյն ունեցող ոմեր գուրու մնացած են այն միջոցին։ Ապահովութեամբ կրնանք ըսել օրինակի համար որ Է. Ասոր. Է) կանոնին մէջ թարգմանութեան էր նմանաբար տարբեր այն խօսքը թէ "Եւ Մովսէս եւ Ահարոն որ շէնթեալ էին շաշ իօրեմօրդ, գբառառուն քառասուն ասուր պահէինք", եւ միայն խմբագրին կանոնաց այս մասերը բոլորովին երկարաւատփոք բնկողմը գուրու ինկած է հայերէնէն։ Եւ որովհետեւ երկրորդ խմբագրին այլ եւս մեղորայեան անխառն լեզուն չէր գրեր, իւր գրչէն ներս սորդած են հոս հոն քանի մ'առուժեցին, որ պնշտի բնիկ մեղորայեան չէն եւ բաւական խորթ "ոսկեղարար", լեզուն, ինչպէս "գլխիմաստ հոգալ եւ իօրեղբօրէն" — "ուրախութեամբ աղմուկեցին" — "շափար" — "գործելու առ ի կերպար" . . . զմեռաւորէլ նմանեցի" . . . հրեշտակ" — "միշտե զգեան մեծ որ որոշէ ընդ առանձնս քաբօրովն" (որ հոց խորթ) բայց յետմարտիկանց բաւական յաճախ եղակի առութիւնն մըն է փիւ. "բարբարոսաց" և նմաններ։ Այսպիսեաց յետաձուտ ըլլալն անկէ ալ յայտնի է որ գրեթէ ամենն այլ այնպիսի մասանց մէջ կը գտնուին՝ որ յաւելումն են եւ որոնց համապատասխանող կտորներ չկան ի հարկէ տարի օկեցեղագրին մէջ։ Եւստ ըսն ալ որ յայտնապէս յետաձուտ է եւ արդիւր խմբագրին՝ չենք յիշած իբրեւ խորթութիւնը լեզուն, այստե որ ուրիշ գրութեանց մէջ ալ կը քիչ շատ կը գտնուին։ Օրինակի համար՝ Բ. կանոնին բուն նիւթն է հրամայել որ կիւրակի օրն աստուածեղեն պաշտոն կատարուի։ Հայ խմբագրին կրնապատիկ բնագրաւորներ է կանոնին վերջն՝ աւելցրնելով ուրիշ կանոններն նիւթեր են, որոնց մէջ աչքի կը զարնէ "առարարուն" եւ գլուխ ամենեցուն "արգաճի աւետարանն", Այս մասին յետաձուտն ալ խորթ ըլլալն անկողմապէս աչքի կը զարնէ, երբ համեմատենք Բ. կանոնին՝ որմէ առնուած է յիշեալ խօսքը. "Կառարուն ամենայնի գրող ընկերն անտարար" և նախնական թարգմանութեան եւ երկրորդ խմբագրութեան լեզուի տարբերութիւնն անկայայտնի կը տեսնուին։ Սոս մեր առջեւ, թէն եւ զուտ լեզուի տեսակետով՝ կրնար թերեւս աւաղինն ալ այս ցեղի գրութեանց մէջ երեւալ, էթէ միայն ուղիղ են նման ընթերցումը՝ զոր կրնանք բերել ի հասմանութիւն։

Թէ զիսրդ քարոզեցին զաւետարանն քրիստոսի յայտարար հռաւորս եւ յօտարաձայն, զոր ոչ գիտինք զիցեալ նոցա, եւ ասեին այսպէս էթէ՝ Զգարութիւնն զանկեղանց եւ զխնայ եւ զգնիւթիւնն զոր ասոք զգնաւն՝ յուսալեցանք եմք ի սուր անուն նորա զի ասեին ի ձեռն մարապի ազգաց աւարաց. բայց զոր ոչ գիտեմք զիցեալ նոցա, զիսր կարեն նոցա լսել միջ զոր ոչ գիտեն զիցեալ մեր, էթէ՝ զի անուանք անկեմք զիցեալն եւ ի։

Հմտ. օրինակի համար՝ Մարտիկոս (Ի վկայս Արեւելից. ապ. Մովսէսը Բ. էթ 86) "Կաբոս քգրի", եւ

Վերջապէս քանի մը խորթ տառիւթիւնք ալ երկրայական կը մնան, վասն զի ոմանք տարաբաւ սական ընթերցումներ են, եւ այլք ապահով աղաւաղութիւնը՝ Նիստակով որ հոջ բնագիրը սովորաւ բար ինչ աղաւաղութեամբ մեզի հասած են, զարմանք չէ այսպիսիներ գտնել կամ գտնէ ենթագրել այսպիսի փոքրիկ գրութեան մը մէջ, ինչպիսի է մեր "Արգ. Առաք. և մասեան" Ը. կանոնին վերջը՝ օրինակի համար՝ երկայն յաւելումն մը կցած է խմբագրին։ Ի միջի այլոց կ'ըսուի հոն՝ թէ Եղեա "Կառարուն ամենայնի յերկրս", սական յայտնապէս աղաւաղութիւն մ'ըլլալու է այդ բանն, եւ ոչ զգալիքն է "Կառարուն" սպաստակէր, ինչպէս ունի Բ. ձեռագիրն՝ համեմատ ասորային։ Ուրիշ արեւակ մը յիշելու համար՝ Յովհաննէս Մկրտիչ "Առանչ, կ'ըսուի Ժ. Կանոնին մէջ, որ անկայայտնի աղաւաղութիւն է, մինչեւ անգամ երկու ձեռագիրը (E, F) "Կանոն" կ'ընթերցանուին։ Արդեն շատ աղաւաղ է մեր ձեռքն հասած հայերէն բնագիրն, ինչպէս կը համազուի ամեն մէկն, էթէ անխորթ մ'արեւելէ մեր հրատարակութեան մասնակիւնէն, ուր մանրամասն նշանակուած են ձեռագրաց տարբեր ընթերցումներ։ Հաստ մեծ աղաւաղութիւն կը տեսնուի ի մանրաւորի անուանց մէջ. օրինակի համար հայերէնն այդմա ձեռագիրը կ'ընթերցանուին "Արիտարարս, Եւստի" փիւ. "Արիտարարս եւ Միւս", եւ այսպիսիներ։

Գրեց անմատարութեամբ, յաւաջ եկած աղաւաղութեանց անկայայտնի օրինակ մ'ունիք գրութեանն վերջերէն, ուր կ'ըսուի թէ Արդէ առաքելոնք բարոզած ըլլալ Պարսից, Մարաց եւն խմբագրենք եւ նսեւ. "Կառարունն մը Գեղի", Հոս "Գեղից" (= Դիլալ ասոր. Ըս) կառարց Ժողով հրաւարին որեւմեանս եղերք բնակող ազգի մ'անուն է, զոր կը յիշեն Մարտիկոս եւ այլք։ Հայ գրիչը այս անուան չիփոխած կ'երեւան երբեմն նոյն նախնին "գեղ", զիւր թափին հետ, մինչեւ անգամ իբրեւ պարզ գոյական նկատուին, ինչպէս որ Բ. ձեռագիրն եւ Ս. խաչի կանոնագիրքն պարզապէս

այլուր։ — Հաստ ամակական կը հնէ մեր կանոնաց բնից "Ո՛վ . . . իմարցանի թէ անուան. քրիստոս . . . ասեմք զայսպիսի նշանս, բայց հոս նախ ինչպիսին է ընթերցումն եւ թերեւ "Ո՛վ . . . ցոյցանից" եր նախնաբար. բայց ստիկ համեմատելու է Եփեսոյ բնից (Մատենադարանիւն, ապ. Վնեւ. 1836 Վ. էթ 378) "Կառարուն" — խմբագրին յաւելումն է Ջ. կանոնին մէջ անկեղանց թէ Հոյ ուրիսին մէջ "Կառարուն" յիշել զիցեւ որ մեծանշան ի սեպան. բայց այս՝ թիւ մը թերեւս խորթ երեւցա՝ առաւթիւնն արդեն Բաւաղայց թով կը գտնենք զորմեանս. (Գ. զլ. Բ. ապ. Վնեւ. 1832 էթ 69, 12)։ "միշտե եւս գիշտանալ յիշել յիշեանք բերեր, Սեւրդը կը համարեմ յիշել քանի զը նմաներ ալ։

Այսպէս նսեւ. Ղեւտ. ԺԸ, 13 խորթն սեղ կը կարդարք (կամ. ԼԳ) "մի յայտնեցաւ . . . Կառարուն թոյ, բարոզմի անմա", միւր պէտք էր կարգալ . . . Կառարուն թոյ" — կամ. Ժ. Գ. կը կարդարք. "Կառարակեր Մովսէս եւ Ահարոն զհանդերձալն ինկել փոփոխուի տուրեւերգրին որ անշուշտ աղաւաղութեամբ մտարած խօսք մըն է։ — "Ո՛վ իսրէն յայտնապէս խոստովանել զքրիստոս", փիւ. "ալ իսրէն", ինչպէս կը պահանջէ տարին, եւ այլ շատ նմաններ։

Մարտ. ԺԸ (ed. Casaub. p. 503. ed. Amet. 1707, p. 769) եւ Ռ. 4) զիցիւնս Ժ, 16, 38, կը յիշեն նաեւ Կանոնիկ, զարտարարս եւ այլք։ Այս աղբը կը բնակի Խորհրդի փակ առաք. որ իսրէն կը գտնենք Սողոմ զպիսիքնեաց իմարցանութեան մէջն ալ (ապ. Վնեւ. 1838, էթ 110, 4)։ Հմտ. Ռուս մեղափոխութիւն Սողոմ զպիսիքնեաց, ապ. Վնեւ. 1892, էթ 187—8)։

«Եւ ի՛նչն կ'ընթեռնան, Թ Գեղաքն իսկ Ա
«գեղալաքն»

Այս պատճառաւ քանի մը նորման թարգ-
մանութիւնը, զորոնք կը գտնենք Հայերէնին մէջ
եւ որոնք թերեւս կրնային չառնականութեամբ
թարգմանչին գրելն ելած համարել, կարելի է որ
լով աղաւաղութեան արդիւնք ըլլան: Անուշա-
քանի մը բան ալ արդէն իսկ ասորին այն բնագրին
մէջ զոր հայը եւ գործածեր թարգմանչեւ ժա-
մանակ, աղաւաղեալ ըլլալու էր: Հաստ մ'անուանոյ
նորման կերպարանքն թէ՛ հայ եւ թէ՛ ասորի
ձեռագրաց մէջ ասոր նշան պէտք ենք համարել:
Ծեր բառն աւելի լուսաստորելու համար պէտք կը
համարենք թէ՛ մ'աւելի երկար իտեղ այս մասին
վրայ՝ ի մէջ բերելով քանի մ'օրինակներ:

Կանոնացս վերջ կրուած աշխարհաց ցուցա-
կին մէջ կ'ըսուի թէ Թարգմոս ձեռք չբխածնու-
թիւն ընդունեցան Աշխարհալիքաւ, Թեղալիք,
Եղալաքս, եւ «ամենայն աշխարհն Պեղալիքն»
մինչեւ ի սահման Հնդկաց: «Պեղալիքն» անունը
հոս ասորի ՕԱ ձեռագրին, այլ (Cot.
եւ M) այլալիքն էամբ մ'աւանդած են անուան
ձեռք, եւ ձեռագիր մ'ալ (L) այս խառն ամենեւին
չունի: Աղ. կ'երեւայ թէ այն անունը հայն արդէն
իւր առջեւն ունեցած բնագրին մէջ աղաւաղեալ
գտած է ձեռք ձեռով, որով «Փեղալիք» կամ նման
ձեռով աղաւաղածուած է հայերէնին մէջ եւ հայ
ձեռագրաց մէջ անթիւ պետականութեանց մատ-
նուած: — Աղբոյի համար կ'ըսուի թէ քարոզեց
«մինչեւ ցահման Հնդկաց, մինչեւ զոգ եւ Մա-
գդալ» Զարմանալի եղանակաւ հոս հայերէն
թարգմանութեան մէջ կը գտնենք «մինչեւ ցահ-
ման Գդոց»: Աղբոց արդէն թարգմանչին բնա-
գրին մէջ Գմեթը կը յիշուին հոս Հնդկաց
տեղ, թէ՛ «Հնդկաց», անուան աղաւաղութիւնն են
«Գդոց» (OF), «Գմեթ» (B) «Գդոց» (ADE)
ձեռագրաց ընթերցանքը: — Պաշտօնի աշխարհաց
շարքին մէջ, — սը հայ թարգմանութեան մէջ
ճիտոս եւ ինքնին ալ կը յիշուին, որոնք ասորիցն
մէջ չկան, — կը կարգանք «Աթոգոց» որ էր ի
Լիւսարայ: Բայդը հայերէն ձեռագիրը այսպէս կը
կարդան, եւստի այս անուան աղաւաղութիւնը
թերեւս արդէն թարգմանչին ժամանակէն է:
Ասորին է «Երոգոց» (կամ ըստ M ձեռագրի «Ա-
րեգոց»): Ըստ Գրեւ. Աղաք. (ԺԶ, 1) Տիմոթէոս էր
ի Լիւսարայ. իսկ «Երոգոց» կը յիշուի միայն
Տիմոթէի հետ (ԺԶ, 22), ինչպէս մտադիր կ'ընէ
Գրեթմոս: — Աստուծո մ յաւալ ալ Սմանի Պե-
տրոս քարոզութեամբ դարձած կ'ըսուին «Խալիք»,
եւ Սպանիա եւ Բլոյնդիս եւ Գաղիս: Աստու-
բակայս որ արդէն այսպէս ի մէջ հայն շատ կը նմանի
ՕԱ ձեռագրին ընթերցանքը: Ասեմանի այս

անունն կը կարծեր թէ՛ հոս տեղ յիշուածով ըլլայ
«Բիթիւն», զոր ուղղեցին Գրեթմոս եւ յետոյ
Փ. Սմիթով «Բրիտանիա» թարգմանեալ:

Եթէ այս ամէնը կը ցուցնեն որ հայ թարգ-
մանչին արդէն ինչ ինչ բան աղաւաղ գտած էր իւր
բնագրին մէջ, կան քանի որ տեղեր ալ որոնք թէ-
րեւս ձեռով կրնան ամենեւեաւ ձեռնադրուի որ թարգ-
մանչին ոչ այնպիսի յաշիւ կերպով թարգմա-
նած էր գտնենք. կամ գտնէ այնպէս կ'երեւան
առաջին տեսութեան: Օրինակի համար կ'ըսուի
ասորիցն մէջ թէ Անգրեւոս առաքեալն ըրիտոս
նեւ իմիս ընդունեցան «Կիկիս եւ Կիկոմեդիս եւ
աշխարհն Բիթմանացոց եւ Գոնեացոց» իբրեւ ՀԱՐ.
եւ M. ձեռագրաց: Սակայն ինչպէս Փ. Սմիթով
(Thea. Syr., I, 693) մտադիր ընել կու տայ, հոս
խառն Բիթմիւն, Կիկոմեդիւն եւ Կիկիլի վրայ
ըլլալով՝ շատ աւելի նոսրամեծար ընելով եւ Աձե-
նագրին ընթերցումն, որ ունի «աշխարհն Բիթ-
մանացոց եւ Գոնեաց» ներքին, Այս «Կիկիլի»
բառն ասորեկներն մէջ շատ դժբաւ կրնար դրձգոր
եւ ձեռք չգիտնուի «Գոնիս» անուան հետ
(Աձեւ ներքին, Լեւոյ Գոնեաց աշխարհ): Ջնդեւա-
իցէ հայ թարգմանչին չէ ընթերցած «Գաղատիա»
անունն, այլ ՀԱՐ. եւ M ձեռագրաց ընթերցումն
Լեւոյ, բայց եւ ոչ ալ թարգմանած ըստ սովորա-
կան հայերէնին՝ Գոնի կամ Գոնի կամ գտնէ
վերջապէս «Գոնի» կամ «Գոնեաց աշխարհ»
այլ՝ որչափ կ'երեւայ՝ վարանած է թարգմանչին
այս աղաւաղման նկատմամբ եւ ուրիշ հնարք չէ
գտած, բայց եթէ զիր առ զիր առաւաղաբէլ եւ
զրեւ՝ «աշխարհն Բիթմանացոց եւ Գոնեացի»
Թերեւս կրնայինք հոս յիշել նաեւ այն որ
այս տեղէն թէ՛ մը յառաջ կը գտնենք «ամենայն
Ստրեւ եւ Կիկիլիս եւ Գաղատիա» թարգմանուած,
եւ երթարդէլ թէ Ստրեւ թարգմանչին գրէն
վերջապէս բառակապ զարմանութիւն մ'ըլլայ
ասորեկն անուան (L) ձեռք: «Ստրեւ» սովորա-
կան ձեռքն, Այս մեկնութիւնն ըստ իրեւան շատ
լաւ կարելի էր. բայց կ'երեւայ թէ Ստրեւ հոս
անմտադրութեան արդիւնք չէ բոլորովին՝ վասն զի
ուրիշ տեղ ալ կրկնուած կը գտնենք, ինչպէս պիտի
յիշենք թէ՛ մ'ուրիշ:

Եթէ հայ խմբագրորդն մուծած փոփոխու-
թիւնքն ի բաց հանենք, որ այնչափ դժուարներն չն'
որչափ թերեւս երեւնայ, ննացեալ թարգմանու-
թիւնն այնպէս ճշգրիտ է, որ ասանց մեծ գոժու-
բութեան կրնանք վերականչել այն ասորի
ձեռագիրը, որմ թարգմանուած է հայն: Կարելի է
մինչեւ անգամ որոշել այն դէպքերն որոնց մէջ
թարգմանչիւք թէ՛ մ'արդա վարած են, որմնակի
համար նմանապէս աւելորդաբանութեամբ բացա-
տրելով ասորիցն պարզ խօսքը, — որոնք շատ ան-
գամ հայերէնի ոգւոյն համեմատ կը պահանջուին

1 Այսպէս A ձեռագիրն. BD եւ ՏԵՐ. «Գաղատիա»
թէ՛ C իրեւնոցիք. F Գաղատիոցիք եւ G եւ Գաղատիա-
ցիք:

2 Օրինակի համար՝ «Հնդին բարբառաց», (Ասոր.
«Հայն», Երեւ.) — «Կարեւոր եւ եղին», ուր Ասոր. միշտ կարե-
ւորեալ է եղին, եւ, — «յառաք միայնաթմով յափառ ին-
քնեմ», — «չընէ իւ մեղիք տաւից», եւ այլ անթիւ պե-
տքայն թիւնք:

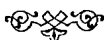
3 AB եւ Տիմոթէիցն եւ Ս. Խաչի ձեռագիրն չունի
«Փեղալիքն», D.G.L. Փեղալիք. F. Փեղալիք. եւ G.L. ալ՝
1 Այսպէս A C D E F ձեռագիրք, եւ G.L. ալ՝
2 Բիթմանիս, միայն B որոնք Թեղալիքն, ինչպէս նաեւ, որ
անուշաքանի մը սրբագրութիւնն է:

խել, — երբեմն աւելի համառօտելով՝ եւ մեկնելով՝ ասորի բնագիրը՝ ենք։ Բայց ասորիք առ ցանցառ գէպեր են, որոնց ոմանք ալ թերեւս աւելի իրաւամբք խմբագրուին վերագրելու եւ քան նախնական թարգմանութեան։ Ինքնին յայտնի է վերջապէս որ այն ասորի ձեռագիրն, որմէ հայն թարգմանուեցաւ, սներք տեղ տարբերութիւններ այժմու ծանօթ ասորի ձեռագիրներէն, եւ թէ այս տարբեր ընթերցմունք շատ անգամ աւելի ճիշդ ու ընտրելի են քան ասորի ձեռագրացը։ Բայց ասոնց վրայ չենք ուզեր հօս խօսել, վասն զի յընթացք քննութեան շատ անգամ առթիւ եղաւ եւ կ'ըլլայ յիշատակելու զասոնք, եւ վասն զի մեր հաստատութեան կից ծանօթութեանց մէջ կրճատուի այս եւ այլ նման կէտերն ինքնին տեսնուի։

Այստեղ կը կնքուի գրութեան հայ թարգմանութեան լեզուին նկատմամբ մեր գիտութեան թիւնքն, վասն զի այսչափ իսկ բաւական է որոշ գաղափար մը ստանալու համար թարգմանութեան լեզուն ու նկարագրին եւ նաեւ կրճած փոփոխութեանց վրայ, որոնց վրայ է նոյն իսկ թելուքն։ Այժմ պիտի անցնինք մեր վերջ հանած հետեւութեանց երկրորդ կէտին, այն է թարգմանութեան ժամանակն ու հաւանական թարգմանիչը քննելու։

(Շարունակելի)

Հ. Յ. Տ.

Կ Ե Ն Ս Ա Պ Բ Ա Վ Ա Ն

Բ Ժ Ի Ծ Ի Տ Օ Ր Թ, Ս Ե Ր Վ Ի Զ Է Ն Է Ֆ Է Ն Տ Ի

Մրդի հայ բժշկաց երկրագոյնն եւ նշառաւորը, Տօթթ. Սերովիէն էֆէնտի, է՝ մին այն հազուագիւտ անձնաւորութիւններէն, որք իրենց անմահ գործերով առճայլին ժամանակակից պատմութեան մէջ իտեւամբ պիտի ժառանգեն ընդարձակ եւ ունեւատ եղեր։

Սիսապարեան եւ աւելի բժշկական գործունէութեամբ յոգնած 19^{րդ} դարու հայ բժշկութեան զարգացումն եւ կենդանի փառքն եղող այս աննման բժիշկը, երբ իր կենաց 78ներդ տարեգարձը կ'ողորմէն պատր, իւր առողջ ծերութիւնն հիացումս գրաւելով, բաւական փափաք մը ինձ կ'ազդէ գծել իւր համառօտ կենսագրութիւնը, ի յարգանս՝ իւր բժշկական այն մեծ համբաւին, որ արդէն փառաւոր յաղթանակներով 53 տարիներու պատկանելի կոչու մը բոլորած է. առանց սակայն Յորելեան հանդէսի, եւ ի պատիւ՝ դարուս հայ բժշկական

հաստատութեանց գլուխ Գործոցն եղող իւր այս պատուական Մանկաբուժութիւն, որ ընդ հուպ յիշնամայ հնութիւն մը կ'ունենայ, եւ որք ընդիւր քարոզութեանց եւ ազդու պատուէրներուն ամբողջ սերունդներ երախտապարտ են եւ պարտաւոր։

Տօթթ. Սերովիէն էֆէնտի, որոյ անունը վաթնոյի ժամանակներէ Սերովիէն էֆէնտի ինքնաբերական Ռատարնիս՝ մէջ արդէն մեծ տեղ մը ունի, ծնած է Վ. Պոլսոյ Գումգարու թաղը, 1815 թուականին Նոյեմբեր ամսուն մէջ, եւ այսօր կը թեւակոխէ իւր 79ներդ տարին։ Իւր բուն անունն է Սերովիէն Վիլիսի, որ կիսուելով կամ համառօտուելով, պատահական միացմամբ Սեր եւ Վիլիս բառերու՝ եղած է՝ Սերովիէն։¹

Իւր պապերը, Փոքր Ասիոյ հնագոյն գաղթականներէն, շատոց Պոլիս հաստատուած մեծահարուստ սեղանաւորներ են եղեր. իւր հայրը համարաւոր իւրիշ մըն է եղեր, ընկեր եւ գործակից Պէդճեան իւրիշ Յարութիւն ափրային, եւ կը կրուի եղեր Յարաֆ օղլու Աղա Վիլիս։

Աղա Վիլիս, հայր բարի եւ իմաստուն, թէեւ ոչ ուսումնական, բայց ջերմ ուսումնասէր, մեծապէս հոգ տարած է կրթութեան իւր զաւակաց, որոնց եօթներորդն էր Սերովիէն, եւ կը կենդանացըներ իւր համանուն վեցերորդ եղբայրը վաղաժամ։

Սերովիէն իւր նախնական ուսումները, այսինքն մայրենի լեզու, կրօնք եւ պատմութիւն, առաջին անգամ կը սորվէ Գումգարուի մէջ, Տեր Մերոփայ քահանայի ժամանակ եղող Յարութիւն անուն վարժապետէ մը, բայց յետոյ Գումգարուէն հրեան Սերովիէն պատճառաւ իսկիւտար Ենէնի Մահալէ թաղը փոխադրուելով, Սերովիէն կը սկսի յաճախել նոյն թաղի Ս. Վարպետ եկեղեցւոյ հին դպրոցը, ուր դասատու կ'ունենայ Տեր Եփրեմ՝ անուն քիչ շատ ուսումնական քահանայ մը՝ որ բոլորն ինչ ինչ փառանքներ ալ գիտնալով ֆրանսերէն կը սկսի սորվեցունել անոր։

Սերովիէն ուշիմ եւ խելացի պատանեակ՝ հաղիւ 12 կամ 13 գարուններ տեսած՝ հայերէն քերականութիւն եւ կրճածգիտութիւնը մեծ

¹ Օր օրինակ՝ Կան. Ժն. «... որ սուր երգում եւ սուր վրայէն փի. Ասոր «... որ երգում իւր օրի եւ վրայէ վրայէ թիւն անուրէնութեան, եւ նմաներ,»

¹ 880 Vapereau: Dictionnaire universel des Contemporains, 5e Edition, Paris 1888, էջ 1661—1662. Սերովիէն անունը հնդկական կը համարուի մեծ եւ անունին ֆուտա Փաթը, որ իւր հայր Սերովի Մարգարէն հնդկացի Տօթթ. Սերովիէն էֆէնտի իւրիշ թաղը, 1840թ. ներքեւ à mon très cher Ami, Ser. Vicien կը գրէր, ֆուտա՛նով Séropé Viéçian.